

OLÁH JÁNOS

A túlvilág képzete az ókori zsidó irodalomban

Összefoglalás ♦ *A túlvilág képzete már jelentkezik a Biblia legrégebb könyveiben is, de világos és egyértelmű megfogalmazása csak a legfiatalabb bibliai szövegekben, a próféták könyveiben fordul elő. A Biblia utolsó könyveinek megírását követő kor zsidó irodalma már bővebben foglalkozik a túlvilággal, a halhatatlan lélek képzetével és a feltámadással. A lelkek ideiglenes tartózkodási helye végig követhető az ókori zsidó irodalomban, de a feltámadás, a lelkek „testesülése” csak az ante II. században jelentkezik egyértelműen.*

Mielőtt a túlvilágról, a minden földi halandó számára eljövendő világról szó esnék, szükséges tisztázni, hogy miként is juthat az ember e „helyre”. Tehát először is a halálról kell szólnunk, mert kivétel nélkül minden ember megtapasztalja a halált.

Az ókori zsidó irodalomban akárhol is nézzük, a halandó ember egyáltalán nem fordul el ettől a tapasztalattól, hanem világosan szembenéz vele, egyenesen meglátja a halált, amint ezt a LXXXIX. zsoltárban is olvashatjuk.¹ Szomorú gondolat ez annak, ki élvezzi az életet, de vonzó kilátás annak, kit az élet sújt. Például Chizkijáhú,* Júda királya siratja küszöbön álló halálát;² ellenben Jób egyenesen kívánatosnak tartaná, sőt hívja is.³

A halálhoz való viszonyulást kettő, az ókori zsidó irodalomból vett idézettel kísérlem megvilágítani. Az egyik idézet a Bibliából (az úgynevezett „Ószövetség”), míg a másik a Talmud egyik alkotórészéből, a Misnából származik. A bibliai mondat a következő: „...*az Örökkévaló adta, az Örökkévaló elvette: legyen áldva az Örökkévaló neve!*”⁴ – szól Jób, mikor értesül gyermekeinek tragikus haláláról. A Misnában található mondat így hangzik: „*Köteles az ember áldást mondani a rosszra, mint ahogy mond a jóra, mert írva van: „Szeresd tehát az Örökkévalót, az Istenedet egész szíveddel, egész lelkeddel és egész erőddel.”⁵ Az „egész szíveddel” kifejezés azt jelenti, hogy mindkét ösztönöddel: a jó és rossz ösztönöddel egyaránt; míg az „egész lelkeddel” azt tanítja, hogy még akkor is midőn az életed veszi el...”⁶ Úgy vélem e két citátumból is látszik, hogy az ókori zsidóság a halált önmagában nem*

¹ A szövegben előforduló bibliai citátumokat és személyeket az IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat) által 1898-1907 között kiadott Biblia / T’nah alapján idézem ezért azok a kor helyesírását és szóhasználatát tükrözik.

tragédiaként, hanem az élet velejárójaként élte meg. E realizmust hűen tükrözik Rabbi Johánán szavai is a Talmudból: „*Az ember vége a halál.*”⁷ Egy másik traktátusban pedig azt olvashatjuk: „*Ahová az embernek mennie kell, odaviszik lábai.*”⁸

Amint láttuk a zsidó ember megbékél a halállal, azonban az Istentől eredő⁹ halál bekövetkezte bizonyos fokban értelmetlen az Örökkévaló részéről, hiszen: „*Nem a holtak dicsérik az Örökkévalót...*” – írja a zsoltáros költő.¹⁰ Akkor viszont miért kell meghalnia az embernek? A Tóra (Mózes öt könyve) szerint a halál, mint büntetés került a Földre, méghozzá az isteni törvény, az Istentől eredő parancs megszegése miatt, sőt egyenesen az ember szabadította önmaga magára és az emberiségre, későbbi utódaira. Ekként olvashatjuk a Tórában: „*S megparancsolta az Örökkévaló Isten az embernek mondván: A kert minden fájáról szabad enned, de a jó és rossz tudásának fájáról ne egyél, mert amely napon eszel róla, meg kell halnod.*”¹¹

Tehát a halál egy ellenséges erő, és mint ilyet, meg is személyesíti a bibliai kor emberének képzelete. Például ő a pásztor, aki az alvilágba tereli az embereket;¹² de a halál felöltheti a pusztító angyal képét is, aki végrehajtja az isteni ítéletet.¹³ A halál, mivel Istentől ered, nem lehet értelmetlen, az a bűn szankciójaként nehezedik az emberre, hiszen az igazságosság úgy kívánja, hogy a bűnösök elpusztuljanak,¹⁴ a vétkezőknek meg kell halniuk.¹⁵ A bűn nem csupán azért rossz, mert ellenkezik természetünkkel és az isteni akarattal, hanem emellett konkrétan is a halálhoz vezető út Isten legutolsó teremtménye, az ember számára.

Visszatérvén a Tóra előbb idézett szavaihoz, az később ekként folytatódik: „*[...] Arczod verejtékében fogsz kenyeret enni, mígnem visszatérsz a földhöz, mert belőle vétettél; mert por vagy és porhoz térsz vissza.*”¹⁶ E nézet, miszerint a *bűn büntetése a halál*, végigvonul az egész Biblián. Ebből következik, hogy a bűnök elkövetőit halállal kell büntetni.¹⁷ A bűnösök esetében tehát a halál nem csupán természetes sors, hanem megfosztás mindattól a jótól: az élettől; amit Isten az embereknek adott. Ez a kiindulópont, ez a világ rendje, és a zsidóság elfogadta, belenyugodott e rendbe, hiszen: „*Nemzedék megy s nemzedék jön, de a föld fönnáll örökké*”¹⁸ – mondja a Prédikátor. Az embernek nincs hatalmában megmenteni önmagát a haláltól, ehhez Isten közreműködése szükségeltetik. Egyedül Isten mentheti meg az embert a haláltól, de nem az ember közreműködése nélkül! A Misnában is hasonló megnyilatkozást olvashatunk: „*A születettek rendeltetése a halál...*”, azonban e mondat így folytatódik: „*...míg a halottaké a feltámadás...*”¹⁹ Itt, mint látjuk már szerepel a feltámadás és az eljövendő világba vetett hit gondolata. Még pregnánsabb megnyilatkozása e hitnek a következő misnai mondat: „*Minden zsidónak része van az eljövendő világban...*”²⁰

A zsidóság krédója és tanítása szerint ugyanis *csak a test hal meg, a lélek nem*. A halál után az emberi testből a lélek elszáll, kiszáll, eltávozik, és ez a halál, amint a Tóra írja: „*És volt, midőn kiment a lelke, mert meghalt...*”²¹ A lélek azonban tovább él, ha úgy tetszik halhatatlan, miként Ábrahámmal közli az Örökkévaló: „*Te pedig megtérsz atyáidhoz békében, eltemettetel jó öregségben.*”²² E tórai idézet nyilvánvalóvá teszi, hogy a lélek visszatérését az ősök tartózkodási helyére bizonyos határozottsággal elkülönítették a test eltemetésétől. Egyértelmű, hogy e kettő nem lehet azonos, mert Ábrahámot Kánaánban, a hebroni Mahpéla-barlangban temették el; míg atyját az észak-mezopotámiai Háránban; őseit pedig Ur városában, amely Dél-Mezopotámiában található. A Biblia egyik legfiatalabb szövegében, Dániel könyvében már világosan megfogalmazódik a feltámadás képzete: „*És sokan a föld porában alvók közül föl fognak ébredni: ezek örök életre s amazok gyalázatra...*”²³

Ha a halál a bűn következményeként vonul végig a Biblia könyveiben, akkor logikusan következik, hogy az élet a törvények, az isteni utasítások szerint élt élet jutalmazása. Eklatáns példája ennek az ún. Tízparancsolat V. parancsa: „*Tiszteld atyádat és anyádat, amint megparancsolta néked az Örökkévaló, a te Istened; hogy hosszú ideig élj és hogy jó dolgod legyen...*”²⁴ E parancs és az érte járó jutalom a Biblia írásba foglalásának idejében élt embereknek egyértelmű, nyilvánvaló, de már nem volt az a Talmud korában élő bölcseknek, miként az a következő mondatokból kiderül. A Tórában olvassuk: „*Ha elébed akad az úton madárfészek valamely fán vagy a földön, benne fiókák vagy tojások és az anya ül a fiókákon vagy a tojásokon, ne vedd el az anyát a fiókákkal együtt. El kell bocsátanod az anyát, és a fiókákat elveheted magadnak, hogy hosszú ideig élj és hogy jó dolgod legyen.*”²⁵ A Talmud írja e mondatokhoz kapcsolódván: „*Rabbi Jákov a hosszú életnek erre az ígéreterre célozva megemlítette azon esetet mikor egy ember felmászott a fára, kivette a madárfiókákat a fészekből és nem bántotta az anyamadarat a Tóra utasításának megfelelően. Midőn dolgavégeztével lefelé jött, megcsúszott, leesett a létráról és kitörte nyakát. Felveti a kérdést: Hol van jó dolga és hosszú élete ebben az esetben? Rabbi Ákivá erre így felelt: Majd abban a világban, ahol minden jól megy és minden tartós!*”²⁶

Mikor és hogyan került be a zsidóság képzetébe az eljövendő világ? Hol is találkozunk vele egyértelműen? Nos, minden nép általában tud a túlvilágról, van képzete róla, a Biblia viszont nem ismeri, sehol nem említi, hanem elkíséri szereplőit a sírig, azután megfordul, visszatér és tovább foglalkozik az élőkkel. Vajon miért hiányzik a Bibliából a túlvilág? Vajon tényleg hiányzik? Láttuk, hogy a Bibliában a halál büntetésként jó az emberre. Néha ugyan megtorlás, de az esetek többségében bűnmegelőzés, prevenció. Akár úgy, hogy a bűnre készülők visszarettenjen a büntetéstől való félelmében, avagy úgy, hogy a büntetés másokat

riasszon el a bűn elkövetésétől. Célja a közösséget megóvni attól, hogy a bűn megfertőzze; míg a jutalmazásnak rendeltetése a közösség jóléte és fennmaradása. Nincs is gond, amíg a szövetség, az Isten és a zsidóság közötti szövetség elevenen él a néphagyományban. A népnek egy akarata, egy célja, egy vallása van. Az egy Isten hitéből következően ez az Isten büntet és jutalmaz. Az erény és a bűn az ember kezében van, szabad akaratából választhat. A nép boldogan élhet hazájában, ha Isten törvényei szerint cselekszik. Számban megfogyva, szétszórva és szenvedések közepette, elnyomásban és rabságban, ha attól eltér. És itt a szétszórattatás időszakában, a babilóniai száműzetéssel (ante VI. sz.) kezdődően nyilvánul meg először a túlvilági hit, majd a Misna írásba foglalásának idejében (post III. század) már egyértelműen meg is fogalmazódik.

De nézzük meg alaposan, hogy vajon ténylegesen nincs-e semmilyen utalás a túlvilági életre a Bibliában? Vizsgáljuk meg Jákob és Ráhel történetét a Tórából, M.I. könyvének XXIX-XXXV. fejezeteiből. Jákob az első pillantásra beleszeretett Ráhelbe, majd hét hosszú esztendőig dolgozott kezéért, de ezek az évek *„olyanok voltak szemeiben mint egynéhány nap, mivelhogy szerette őt”*²⁷ –olvashatjuk. Azonban apósa általi rászédetése után még hét évet szolgált szerelméért, és e házasságból két gyermeke is született: József és Benjámín. Az utóbbi szülésébe halt bele Ráhel, a „szerelmes” feleség. A megrendítő eseményt két-három mondattal elintézi a Tóra. Nincsenek könnyek, zokogás, ruhatépés és egyéb jelei a szokásos gyásznak. Jákob eltemeti feleségét az Efrátba vezető út mentén, és folytatja tovább útját. Kiveszett Jákob szívéből a szeretet? Vajon tényleg ennyire érzéktelen lett volna? Bezzeg olvasunk keserves sírásáról, mikor meglátja József véres köntösét. Akkor megszaggatja ruháját, zsákot tesz derekára és így kiált: *„Bizony gyászolva szállok le fiamhoz a sírba.”*²⁸ Ha az apát így megrendítette fia halálának híre, akkor miért nem nyilvánult ez meg a hön szeretett feleség tényleges halálakor?

A feleletet itt, a Tórában kell keresnünk, és véleményem szerint meg is találhatjuk. A Tóra íróját csak az érdekli, ami a történetet előbbre viszi: férfiak, házasság, gyermekek, család, nemzetség és mindezek csúcán a nép. Ez az a cél, amely felé törekszik, és Józsefnek, Jákob fiának feladata családot, nemzetséget, törzset, a zsidó nép alkotóelemeit létrehozni. Elvesztése egy nemzedék kimaradása, a nép létrejöttének akadálya, tehát az egész közösség vesztesége. Ezért olyan fájdalmas a gyász hír Jákobnak! Ráhel ellenben már nem alkalmas gyermekszületésre, ezért halála már nem közügy. Tragédiája „csak” egyéni tragédia! Visszatérve Jákob feljajdulására, József (amint utólag kiderül csak vélt) halálhírének hallatán ezt mondja: *„...szállok le fiamhoz a sírba”*. Ugyanez a képzelet Dávidnak is mikor szerelmétől, Bátsevától, a házasságtörő kapcsolatból született gyermeke meghalt. Dávid

ezeket mondta: „...*minek is böjtöljek? Visszahozhatom-e még? Én elmegyek őhöz, de ő nem tér vissza hozzám.*”²⁹

A halált pihenésnek, álomnak fogta fel az ókor zsidó embere, hol együtt lesznek majd az ősökkel. Jákob ezt mondja halála előtt gyermekeinek Egyiptomban: „*Én betérek népeimhez, temessetek el atyáimhoz...*”³⁰ Júda és Izrael királyairól olvasva szinte mindenütt azt találjuk, hogy „*pihenőre tért atyáihoz*”.³¹ Látjuk tehát a csendes megnyugvást a halálban, mely álmot jelent csupán, nem elmúlást, és csak egy ideiglenes állapotot jelez. Ideiglenes ez az állapot, hiszen van túlvilági élet, és lesz feltámadás, amelyben hinni kell, hiszen a Misna így nyilatkozik: „*Aki nem hisz a holtak feltámadásában az nem nyeri el a túlvilági életet.*”³² A bibliai kor emberének nagyon szegényes a túlvilági hite, bár a szomszédos területeken: Egyiptomban és Mezopotámiában a halál utáni élet igen hangsúlyozott, mitologikus tartalma rendkívül gazdag. A Biblia azonban erősen demitologizál, ellenben könyveinek írásba foglalása után, a hellenizmus idején, megváltozik a helyzet. Ezen érában, a hellenisztikus korban, valószínűleg a keleti dualizmus hatására, a test és a lélek képzete szétválk, és külön anyagi testről és anyagtalan lélekről kezdenek beszélni. Ebből alakul majd ki a halhatatlan lélek képzete.³³ E fogalmi változás azért jelentős, mert ez bizonyos mértékben ellentmond a régi, a bibliai hagyományoknak. Jellemző, hogy az egyik talmudi vita arról folyik, hogy a test avagy a lélek felelős-e a bűn elkövetéséért.

A Talmud írja: „*Antóniusz mondta Rabbinak (Rabbi Jehuda Hánászi): A test és a lélek önmaguk kívántak az ítélet elé állni. Hogyan? A test mondta: A lélek vétkezett, hiszen mióta eltávozott tőlem, némán fekszem a sírban, mint a kő. A lélek mondta: A test vétkezett, hiszen mióta eltávozott tőlem, szállok a légben, mint a madár. Mondta neki (Rabbi): Mondok egy példát, hogy mihez hasonlatos a dolog. Egy királynak volt egy gyönyörű kertje és abban igen kívánatos gyümölcssei. E kertet ketten őrizték, egy sánta és egy vak. Mondta a sánta a vaknak: Kívánatos gyümölcsöket látok a kertben, gyere, felmászom a hátadra és elmegyünk megenni. Felmászott a sánta a vak hátára, elmentek és megették a kívánatos gyümölcsöket. Napok múlva elment a király gyönyörű kertjéhez és kérdezi az öröktől: Hol vannak a kívánatos gyümölcsseim? Mondja neki a sánta: Vannak nekem jó lábaim menni velük? Mondja neki a vak: Vannak nekem szemeim látni? Mit csinált (a király)? Felültette a sántát a vak hátára és megítélte őket mint egyet.*”³⁴ Ugyanígy van az ember is a bűnökkel e kor álláspontja szerint, tehát a test és a lélek közösen felelősek. Ez a felfogás még nem teljesen spiritualista, de már nem az élet jelenti a legfőbb jót! A midrás már konkrétan leírja: „*Isten az embert két világra teremtette.*”³⁵ A Talmud ezt egyértelműen megfogalmazza az alábbi mondatokban, amelyeket a reggeli imájában mond egy zsidó ember: „*Te adtad nekem a lelket tisztán, Te teremtetted*

azt, Te alakítottad azt és lehelted belém. Te őrzöd azt bennem és a rendelt időben Te veszed el tőlem, hogy az idők végén visszatérjen belém.”³⁶

Hol vannak azonban addig, a feltámadásig, „az idők végéig” a lelkek? A seolban (שְׁאוֹל)])! Ez az elnevezés már igen korán, a Tórában megtalálható.³⁷ A seolt, a halottak hazáját, egy nagy földalatti térségként képzeltek el, ahová az emberek haláluk után alászállnak. Ez egy gödörszerű képződmény³⁸ a sötétség területén,³⁹ a legmélyebb mélyben.⁴⁰ Jób könyve szerint a seol a vizek alatt van, és az maga az ég legtávolabbi ellenpólusa.⁴¹ Örök sötétség és csend honol ott,⁴² és kapui vannak.⁴³ A seol Istentől nagyon távol van ugyan, de nincs Isten hatalmán kívül! Isten haragja a seolig üldözheti az embert,⁴⁴ és ki is mentheti onnét.⁴⁵ Ez a kimentés azonban még nem azonos a feltámadással! A seolba vezető útra már az életben rálép az ember, „kötelei” hirtelen veszik körül.⁴⁶ A seol szörnyként nyitja fel száját, hogy elnyelje áldozatát.⁴⁷ A halottak birodalmát a Biblia azonban nemcsak a seol szóval definiálja, bár e szó a leggyakoribb, de az שָׁמַיִם (enyészet);⁴⁸ a שָׁמַיִם (pusztulás);⁴⁹ a שָׁמַיִם (sírgödör);⁵⁰ a שָׁמַיִם (halál árnyéka);⁵¹ az שָׁמַיִם (föld mélysége)⁵² és az שָׁמַיִם (feledés földje)⁵³ is a holtak tartózkodási helyét jelenti. A seolban, e köztes helyen váraкоznak a meghaltaknak lelkei a feltámadásra. A lelkek további sorsa azonban korántsem egyforma, hanem igencsak különböző, ahogyan egy kései pseudo-epigrafikus mű, Ezra III. könyve írja. E könyv szerint a bűnösök lelkei nem lelnek nyugalomra, míg az igazak lelkei békességet nyernek.⁵⁴

A lelkek tehát elkülönítve élnek egymástól tovább, mindegyik a maga érdeme szerint. Az apokaliptika azonban nem maradt meg csupán a lélek továbbélésénél, hanem felvetette a test feltámadásának koncepcióját is. A feltámadás hite minden bizonnyal akkor lett általánosan elfogadottá a zsidóságon belül, mikor megszaporođtak a mártírok, kik Isten nevének megszenteléséért () adták életüket. Hiszen Isten feltétlen és egyetemes igazságosságából annak kell következnie, hogy akik vállalták a mártíromsággal járó szenvedéseket, kárpótlást kapjanak, ami viszont csak akkor lehetséges, ha visszakapják testüket, „megtestesülnek” és újra részesedhetnek az élet örömeiben, mely tőlük rútol elvétellett. A seolban élő lelküknek egyesülni kell újrateremtett testükkel, és így élhetik majd tovább idő előtt megszakított életüket. IV. Antiokhosz júdai uralkodása és üldöztetései alatt (ante 175-164) sokan vállalták a mártíromságot, mint azt az apokrif Makkabeusok II. könyvéből is ismerhetjük. E korra datálható Dániel könyvének már idézett mondata a feltámadásra vonatkozóan,⁵⁵ és a feltámadás képzetének széles körben való elfogadottá válása, mégpedig kettős célzattal: visszatartani a népet a bálványimádatól, és a megpróbáltatások idején lelket önteni a kételkedőkbe.

A Makkabeusok II. könyvében olvashatjuk ama történetet, mikor az anya ekként biztatja legkisebb, még életben lévő gyermekét, aki nem hajlandó a bálványimádásra: „*A világ teremtője, aki az életet adja az embernek és kigondolta mindennek a létét, visszaadja nektek a lelket és az életet kegyelemmel, mert ti most az Ő törvényeiért áldoztatok fel magatokat. Ne félj, szenvedd el a halált ennek a hóhérnak a kezétől, testvéreidhez méltóan, hogy majdan a feltámadás napján testvéreiddel együtt nyerjétek vissza téged.*”⁵⁶ A feltámadás a túlvilágról, a lelkek ideiglenes tartózkodási helyéről ekkor már konkrétan megfogalmazódik, testet ölt. Az e korban, a hellenisztikus korban kialakult zsidó szellemi irányzatok azonban már különbözőképpen vélekedtek a lelkek további sorsáról. Az esszénusok és a farizeusok hittek az eljövendő világban, míg a szaduceusok nem. Josephus Flavius, a korabeli krónikás így ír az esszénusokról: „*Hisznek a lélek halhatatlanságában...*”⁵⁷ A farizeusok Josephus szerint: „*Hiszik, hogy a lélek halhatatlan és hogy a túlvilágon jutalmat vagy büntetést kap aszerint, hogy erényes, vagy bűnös volt-e az ember, és pedig a bűnösök örök rabságban fognak majd sínylődni, az erényesek pedig hatalmat nyernek, hogy visszatérhessenek az életbe.*”⁵⁸ A szaduceusokról, kik csak az Írásbeli Tant tartották mérvadónak, ekként ír: „*Tanításuk szerint a lélek a testtel együtt elpusztul.*”⁵⁹ Mint arról már korábban szó volt, a későbbiekben a farizeusok álláspontja érvényesült, miként azt a Misna már egyértelműen megfogalmazta: „*A születettek rendeltetése a halál, míg a halottaké a feltámadás.*”⁶⁰

A túlvilágon lévők életre keltéséről a Bibliában három helyen olvashatunk, ám ezek mindegyike csodálatos jelenség és a próféták végzik azt. Először Élijáhu (Illés) éleszti fel a czárefátai özvegyasszony fiát;⁶¹ másodsor Elísa éleszti fel a súnemi asszony fiát;⁶² harmadízben Elísa (Elizeus) csontjainak megérintésétől feléled egy halott.⁶³ A csontokhoz kötődik még egy nevezetes momentum is, a híres csont-látomás, amely Jechezkél (Ezékiel) könyvében a XXXVII. fejezet első felében olvasható. A próféta Izrael újjászületését a halottak csontjainak „megelevenülésével” láttatja, ámde a szövegben nincs szó feltámadásról, legfeljebb csak egyfajta vízióként, a száműzött nép életre hívásának egyik szimbólumaként jelenik meg. A próféta maga sem biztos abban, hogy fel tudnak-e támadni, de mivel Isten kinyilatkoztatta a prófétának szándékát, miszerint Izraelt megszabadítja reménytelen helyzetéből, a prófétát nem a holtak feltámadásának általános kérdése foglalkoztatta, hanem a nép eljövendő sorsa: Izrael jövője. Tehát nem a való világ, hanem az eljövendő világ.

A feltámadás itt a népre, mint Isten népére, a száműzetésben lévő, reményét veszített zsidó népre értelmezhető, értelmezendő. A feltámadás fogalma – ugyanúgy, mint a Messiás várásának motívumai – érdekes keverékét képezi a politikai vallásnak és a vallásos politikának, amelyek egymást feltételezik, és egymást kiegészítik. A feltámadás itt úgy

szerepel, hogy ezáltal gyarapszik a nép és a megerősödött nemzet Isten dicsőségét fogja hirdetni.

JEGYZETEK

- ¹ Zsoltárok LXXXIX,49.
- ² Királyok II. XX,3.
- ³ Jób VI,8-9.
- ⁴ Jób I,21.
- ⁵ M.V. VI,5.
- ⁶ Misna, Bráhot IX, 5.
- ⁷ Talmud, Bráhot 17a.
- ⁸ Talmud, Szuká 53a.
- ⁹ Sámuel I. II,6.
- ¹⁰ Zsoltárok CXV,10.
- ¹¹ M.I. II,16-17.
- ¹² Zsoltárok XLIX,15.
- ¹³ M.II. XII,23.
- ¹⁴ Jób XVIII,5-21; Zsoltárok XXXVII,20; LXXIII,27; stb.
- ¹⁵ Jechezkél XVIII,20.
- ¹⁶ M.I. III,19.
- ¹⁷ M.III. XX. fejezet és XXIV,14-23.
- ¹⁸ Kóhélet I,4.
- ¹⁹ Misna, Ávot IV,22.
- ²⁰ Misna, Szánhedrin X,1.
- ²¹ M.I. XXXV,18.
- ²² M.I. XV,15.
- ²³ Dániel, XII,2.
- ²⁴ M.V. V,16.
- ²⁵ M.V. XXII,6.
- ²⁶ Talmud, Hulin 142a.
- ²⁷ M.I. XXIX,20.
- ²⁸ M.I. XXXVII, 34.
- ²⁹ Sámuel II. XII,23.
- ³⁰ M.I. XLIX,29-30.
- ³¹ Például: Királyok I. XXII,40. és 51.
- ³² Misna, Szánhedrin II,2.
- ³³ Talmud, Hágigá 12b.
- ³⁴ Talmud, Szánhedrin 11 a-b.
- ³⁵ Genézis rabba VIII. fejezet
- ³⁶ Talmud, Bráhot 60b.
- ³⁷ M.I. XXXVII,35.
- ³⁸ Jób, XVII,13-16; Jesája XIV,11-15.
- ³⁹ Zsoltárok LXXXVIII,7.
- ⁴⁰ Jesája V,14; Ámosz IX,2.
- ⁴¹ Jób XI,8.
- ⁴² Zsoltárok XCIV,17; Siralmak III,6.

- ⁴³ Zsoltárok IX,14; Jesája XXXVIII,10.
- ⁴⁴ Zsoltárok CXXXIX,8.
- ⁴⁵ Sámuel I. II,6.
- ⁴⁶ Sámuel II. XXII,6; Zsoltárok XVIII,6.
- ⁴⁷ M.V. XXXII,22; Jesája V,14.
- ⁴⁸ Zsoltárok LXXXVIII,12.
- ⁴⁹ Zsoltárok LV,24.
- ⁵⁰ Jechezkél XXXI,14.
- ⁵¹ Jób X,22.
- ⁵² Zsoltárok LXIII,10.
- ⁵³ Zsoltárok LXXXVIII,13.
- ⁵⁴ Ezra III. VII. fejezet
- ⁵⁵ Dániel, XII,2.
- ⁵⁶ Makkabeusok II. VII,23-29.
- ⁵⁷ Zsidók története XVIII,5.
- ⁵⁸ Zsidók története XVIII,5.
- ⁵⁹ Zsidók története XVIII,5.
- ⁶⁰ Misna, Pirké ávot IV,22.
- ⁶¹ Királyok I. XVII,21.
- ⁶² Királyok II. IV,35.
- ⁶³ Királyok II. XIII,21.